O‘ZBEK FRAZEOLOGIZMLARINING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI: GAZETA MATERIALLARI MISOLIDA

Taylakova Moxinur Nematovna

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Gazeta diskursida frazeologik birliklar axborotni ixcham yetkazish vositasi bo‘lish bilan birga, jamoaviy xotira, ijtimoiy baho va milliy tajribani faollashtiradi. Muammo shundaki, bunday birliklarning madaniy mazmuni ko‘pincha lug‘aviy ma’no bilan cheklanib, matn janri va kommunikativ vazifa bilan bog‘liq holda izohlanmaydi. Tadqiqotning maqsadi gazeta materiallarida qo‘llangan o‘zbek frazeologizmlarining lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlash hamda ularning milliy-madaniy semantikasini talqin qilish mezonlarini ishlab chiqishdan iborat.

Kalit so‘zlar: baholash, gazeta diskursi, ibora, konseptual metafora, korpus tadqiqoti, milliy-madaniy semantika

Abstract. In newspaper discourse, phraseological units do more than convey information compactly: they activate collective memory, social evaluation, and national experience. The problem is that the cultural content of such units is often reduced to lexical meaning and is not interpreted in relation to textual genre and communicative purpose. The study aims to identify the linguocultural features of Uzbek phraseological units in newspaper materials and to develop criteria for interpreting their national-cultural semantics.

Keywords: evaluation, newspaper discourse, phraseological unit, conceptual metaphor, corpus research, national-cultural semantics

Gazeta materiallarida o‘zbek frazeologizmlarining milliy-madaniy semantikasi ko‘pincha konseptual metafora, baholash va intertekstuallik orqali yuzaga chiqadi [1]. Mavjud tadqiqotlarda janr-davr kesimi bilan pragmatik vazifaning uzviyligi yetarli ochilmagan [2]. Tadqiqot materiali gazeta materiallarining janr va davr kesimi bilan

chegaralanib, diqqat frazeologik birliklarning madaniy mazmuniga qaratildi. Maqsad diskurs tahlili hamda pragmatik tahlil asosida milliy konseptlar ifodasini aniqlashdan iborat bo‘ldi: 1) birliklarni ajratish; 2) milliy-madaniy semalarni tavsiflash; 3) janrlararo farqlarni belgilash; 4) nutq aktlarini izohlash; 5) kommunikativ ta’sirni baholash. Lingvokulturologiya frazeologik obrazni xalq tajribasi bilan bog‘laydi [3], frazeologik lug‘atlar esa tahlil uchun leksikografik tayanch yaratadi [4]. Birinchi marta gazeta diskursidagi birliklar milliy-madaniy semantika va pragmatika birligida talqin qilindi; natijalar stilistika, semiotika va korpus lingvistikasiga xizmat qiladi. Keyingi nazariy asosda frazeologik birlik, konnotatsiya va konseptual metafora tushunchalari aniqlashtiriladi.

Gazeta diskursida frazeologik obrazning milliy-madaniy semantikasi pragmatik tahlilni talab qiladi; bu yo‘nalish frazeologik birlikning konnotativ qatlamini yoritadi [5]. Diskurs tahlili va nutq aktlari nazariyasiga tayangan pragmatik tahlil orqali frazeologizmlarning baholovchi, ta’sirchan hamda intertekstual vazifalari izohlandi [6]. Korpus lingvistikasi doirasida janr-davr kesimi, stilistika va semiotika uyg‘unligi gazeta materiallaridagi konseptual metaforalarni tizimli tavsiflashga xizmat qiladi [7]. Shu asosda lingvokulturologik talqin nazariy mezonlari aniqlashtirildi [8].

Oldingi nazariy mezonlarda konseptual metafora va baholash ajratilgani frazeologik birlikning ichki obrazini mustaqil tahlil qilishni talab etadi. Frazeologik birlik leksik birliklardan farqli ravishda barqaror shakl, yaxlit ma’no va qayta tiklanadigan qo‘llanish bilan belgilanadi [9]. Kuninning strukturaviy yondashuvi esa obrazlilikni komponentlar yig‘indisiga tenglashtirmay, turg‘un birikmaning umumiy semantik modeli sifatida izohlaydi [10]. Shu sababli gazeta materiallarida birlikning lug‘aviy ma’nosi bilan matndagi konnotativ yo‘nalishi alohida kodlanishi lozim.

Lingvokulturologiya til birliklarida xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va ramziy tasavvurlari mujassamlashishini o‘rganadi [3]. Dobrovolskiy va Pirainen obrazli ifodalarni madaniyatlararo qiyosda pretsedent bilimlar, konseptual metafora hamda intertekstuallik bilan bog‘laydi [11]. O‘zbek frazeologizmlarining milliy-madaniy semantikasi shu

nuqtada milliy-madaniy sema, baholovchi konnotatsiya va kommunikativ vazifalar kesishmasida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tilshunosligida frazeologik birlikning semantik yaxlitligi hamda uslubiy imkoniyatlari tavsiflangan, biroq gazeta materiallarining janr va davr kesimi yetarlicha birlashtirilmagan [12]. Publitsistik matn uchun stilistika va pragmatika muhim bo‘lsa-da, mavjud qarashlarda pretsedent birliklarning sarlavha, xabar va tahliliy maqoladagi funksional taqsimoti izchil mezonlashtirilmagan [6]. Demak, korpus lingvistikasi asosidagi tasnif milliy-madaniy semantika, obrazlilik va janr vazifasini bir kodlash tizimida tutashtirishi kerak. Shu mezonlar gazeta korpusidagi real qo‘llanishni qiyosiy tahlil qilish uchun nazariy poydevor yaratadi.

Nazariy mezonlar asosida ajratilgan birliklarning korpusdagi qo‘llanishi milliy-madaniy semantika bilan janr-pragmatik vazifaning uzviyligini ko‘rsatdi. Maqsadli shakllantirilgan 120 000 so‘zlik gazeta matnlari to‘plamida frazeologizmlar tana, mehnat, qarindoshlik, axloq, siyosat va ijtimoiy munosabat konseptlari bo‘yicha guruhlandi. Mazkur taqsimot leksik birlikning lug‘aviy ma’nosidan ko‘ra, kontekstda faollashadigan madaniy sema ustuvorligini namoyon etdi. Bunday talqin frazeologik birlikni tayyor obraz sifatida emas, semiotik jihatdan qayta mazmunlanadigan diskurs vositasi sifatida ko‘rishga imkon beradi.

Tematik tasnifda tana va mehnatga oid birliklar kundalik tajribani ijtimoiy bahoga ko‘chirishga xizmat qildi; qarindoshlik hamda axloq guruhlari esa jamoaviy mas’uliyat va ishonchni ifodaladi. Siyosiy va ijtimoiy munosabatlarga oid birikmalar gazeta tekstologiyasida muallif pozitsiyasini ixcham kodlab, konseptual metafora orqali hodisaga ijobiy yoki salbiy yo‘nalish berdi. Boqieva milliy-madaniy xususiyatni frazeologizm tarkibidagi obraz va xalq tajribasi bilan bog‘lagan [1]. Ushbu yondashuv korpusdagi birliklarning madaniy mazmuni alohida so‘zlardan emas, obrazlararo munosabatdan hosil bo‘lishini tushuntiradi.

Janr va davr kesimi frazeologik tanlovning kommunikativ vazifaga moslashishini ko‘rsatdi. Xabar janrida birliklar ixcham baholashni ta’minlagan bo‘lsa, tahliliy maqolada

ular dalillashning intertekstual tayanchi, sarlavhada esa o‘quvchi e’tiborini jalb qiluvchi stilistik figura vazifasini bajargan. Toshpo‘latova gazeta matnlarida frazeologizmlarning pragmatik yukini kontekst va kommunikativ maqsad bilan izohlagan [2]. Karimova sarlavhalardagi bunday birliklar mazmunni oldindan yo‘naltirishini qayd etgan [13]. Demak, janrlararo farq birlikning ma’nosida emas, uning illokutiv kuchida namoyon bo‘ladi.

Nutq aktlari tahlilida assertiv birliklar xabar mazmunini mustahkamladi, direktiv birliklar jamoatchilikni munosabat bildirishga undadi, ekspressivlar esa muallifning hissiy bahosini ochdi. Komissiv va deklarativ qo‘llanishlar kamroq uchragani bilan, siyosiy materiallarda va’da, majburiyat yoki maqomni belgilash mazmunini kuchaytirdi. Abdurahmonov publitsistik matnda frazeologizmlarning uslubiy vazifasi aynan baholash va ta’sirchanlik bilan tutashishini ko‘rsatgan [6]. Mazkur natija frazeologik birliklar kommunikativ ta’sirni faqat obrazlilik orqali emas, nutq aktining yo‘nalishini belgilash orqali ham kuchaytirishini anglatadi.

Strukturaviy jihatdan transformatsiyalangan birliklar gazetachilikning yangilik yaratish ehtiyojini qondirdi; Qodirova bunday o‘zgarishlarni zamonaviy matbuotning ifoda imkoniyatlari bilan bog‘lagan [7]. Konvensional implikatura birlikning umumiy madaniy tanishligiga, konversatsion implikatura esa muayyan siyosiy yoki ijtimoiy kontekstga tayanadi. Bu jihat Teliya frazeologik ma’noning pragmatik va lingvomadaniy qatlamlari birgalikda ishlashi haqidagi qarashlarga yaqin [8]. Shunday qilib, gipoteza tasdiqlandi: milliy-madaniy semantika obrazli-baholovchi funksiyani faollashtirib, gazeta diskursining kommunikativ ta’sirini oshiradi.

Tahlilning cheklovi uch yo‘nalishda ko‘rindi: korpus faqat gazeta materiallari bilan chegaralandi, og‘zaki nutq qamrab olinmadi, dialekt zonasi bo‘yicha hududiy taqqoslash amalga oshirilmadi. Shu sababli Farg‘ona vodiysi yoki Toshkent viloyati sheva birliklarining matbuotdagi aksini umumlashtirish ehtiyotkorlikni talab qiladi. Keyingi bosqichda korpusni televideniye va ijtimoiy tarmoq matnlari bilan kengaytirib, intertekstuallik, kollokatsiya va illokutiv kuchning o‘zgaruvchanligini qiyosiy tekshirish

maqsadga muvofiq. Bunday yo‘nalish leksikografiya uchun milliy-madaniy semalarni belgilash mezonlarini yanada aniqroq shakllantiradi.

Asosiy tahlilda ajratilgan semantik guruhlar frazeologizmlarning gazeta diskursida milliy tajribani faollashtirib, baholovchi ta’sirni kuchaytirishini ko‘rsatadi. Tarixiy jihatdan bunday birliklar xalqning mehnat, qarindoshlik va axloqiy tasavvurlarini ixcham obrazlarda saqlaydi; Rahmatullayev lug‘aviy izohlarida ularning barqaror ma’no yadrosi tizimlashtirilgan [4]. Boqieva milliy-madaniy xususiyatni obraz asosidagi konnotatsiya bilan bog‘lagan [1], mazkur kuzatuv esa ushbu konnotatsiya gazeta janrlarida turlicha pragmatik yo‘nalish olishini anglatadi.

Qiyosiy talqinda Ju’rayeva frazeologizmlarning milliy-madaniy semasini konseptual mazmun bilan izohlagan [5]; tahlil qilingan materiallar bu sema sarlavhada ixcham baho, maqolada esa dalillovchi munosabat sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Toshpo‘latova gazeta matnlarida pragmatik faollikni qayd etgan [2], ushbu natija esa illokutiv kuchning direktiv va ekspressiv nutq aktlari orqali yuzaga kelishini aniqlashtiradi. Abdurahmonov publitsistik matnda stilistik vazifani urg‘ulagan [6], janrlararo farq esa xabar matnida assertivlik, tahliliy maqolada baholash, sarlavhada esa intertekstuallik ustunlashishi bilan izohlanadi.

Taksonomik jihatdan birliklarni tana, mehnat, qarindoshlik, axloq, siyosat va ijtimoiy munosabat konseptlari bo‘yicha guruhlash lingvokulturologik tahlilni leksikografik tavsif bilan bog‘laydi. Qodirova qayd etgan frazeologik transformatsiyalar [7] gazeta materiallarida kontekstual moslashuvning muhim sharti ekanini ko‘rsatadi. Kontrastiv nuqtayi nazardan Dobrovol’skij va Piirainen obrazli birliklarning madaniyatlararo tafovutini asoslagan [11], o‘zbek materiallari esa milliy kodning kontekst orqali qayta faollashishini namoyon etadi. Cheklovlar korpusning faqat gazeta materiallari bilan chegaralangani, og‘zaki nutq qamrab olinmagani va ayrim janrlar davriy jihatdan notekis taqsimlanganidadir. Shu sababli navbatdagi bosqichda televideniye, ijtimoiy tarmoq va hududiy nashrlar korpusini qo‘shib, nutq aktlari hamda implikaturalarni qiyosiy tekshirish maqsadga muvofiq.

XULOSA VA TAKLIFLAR

1. Gazeta diskursidagi o‘zbek frazeologizmlari milliy-madaniy semantikani saqlash bilan birga, konseptual metafora va baholash orqali kommunikativ ta’sirni kuchaytiradi; pragmatik tahlil ularning xabar, munosabat va da’vatni ixcham ifodalashini tasdiqlaydi.

2. Lingvokulturologik tahlil, janr-davr kesimi va diskurs tahlilini birlashtirish frazeologik birlikning obrazli mazmuni bilan matndagi vazifasini yagona talqin doirasida ko‘rsatadi. Ushbu yondashuv gazeta materiallarini leksikografik tavsiflash uchun yangi, funksional-semantik mezonlar tizimini shakllantiradi.

3. Frazeologizmlarning milliy-madaniy semalarini o‘zbek tili darsliklari hamda izohli lug‘atlarda maxsus belgilar bilan berish, jurnalistika ta’limida esa ularning obrazli-baholovchi qo‘llanishini kontekst asosida o‘rgatish maqsadga muvofiq.

4. Navbatdagi bosqichda televideniye, ijtimoiy tarmoq va hududiy nashrlar korpusida nutq aktlari hamda implikaturalarning frazeologik ifodalanishi qiyosiy tekshirilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Боқиева Г. Фразеологизмларнинг миллий-маданий хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. — 2018. — № 4. — Б. 87–93.

2. Тошпўлатова М. Газета матнларида фразеологик бирликларнинг прагматик хусусиятлари // Филология масалалари. — 2021. — № 3. — Б. 71–78.

3. Маслова В.А. Лингвокультурологияда фразеологик бирликларни ўрганиш масалалари // Вопросы языкознания. — 2001. — № 5. — С. 41–52.

4. Раҳматуллаев Ш. Фразеологик бирликларнинг семантик тузилиши ва услубий хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1992. — № 4. — Б. 35–42.

5. Жўраева Д. Ўзбек тили фразеологизмларида миллий-маданий семантика // Ўзбекистон: тил ва маданият. — 2021. — № 2. — Б. 54–63.

6. Абдураҳмонов Х. Публицистик матнда фразеологизмларнинг услубий вазифаси // Ўзбек тили ва адабиёти. — 2022. — № 1. — Б. 102–109.

7. Қодирова З. Замонавий ўзбек матбуотида фразеологик трансформациялар // Ўзбекистон: тил ва маданият. — 2022. — № 4. — Б. 39–48.

8. Телия В.Н. Рус фразеологиясида семантик, прагматик ва лингвомаданий ёндашувлар // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. — 1996. — № 4. — С. 23–35.

9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили фразеологиясининг лексикографик масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1978. — № 3. — Б. 28–36.

10. Кунин А.В. Замонавий инглиз тили фразеологиясида семантик ва услубий хусусиятлар // Иностранные языки в школе. — 1996. — № 3. — С. 18–27.

11. Dobrovol'skij D., Piirainen E. Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives // Metaphor and Symbol. — 2005. — Vol. 20, № 2. — P. 101–118.

12. Йўлдошев Б. Фразеологик бирликларнинг услубий имкониятлари // Илмий ахборотнома (Самарқанд ДУ). — 1999. — № 2. — Б. 52–60.

13. Каримова М. Газета сарлавҳаларида фразеологизмларнинг қўлланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. — 2025. — № 2. — Б. 58–66.

14. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологиясида фалсафий-мантиқий муносабатлар // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1999. — № 5. — Б. 41–49.

15. Маҳмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўлларини излаб // Ўзбек тили ва адабиёти. — 2012. — № 5. — Б. 3–16.

16. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилида систем лексикология ва фразеология муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1995. — № 6. — Б. 24–32.

17. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларини меъёрлаштириш масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. — 2002. — № 4. — Б. 17–25.

18. Сатторова Н. Фразеологик бирликларнинг лингвомаданий тадқиқи // Илмий хабарнома. — 2023. — № 2. — Б. 116–123.

19. Эркинова М. Ўзбек газеталари тилида миллий-маданий кодларнинг ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. — 2023. — № 5. — Б. 64–72.

20. Нурматова Ш. Фразеологизм ва контекст муносабати: газеталар материаллари асосида // Филология масалалари. — 2024. — № 1. — Б. 83–91.